

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ РІЗНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ

<https://doi.org/10.15802/2071-1476-2026-1-10>

УДК 796(477) «18/19»(045)

СТАНОВЛЕННЯ ФІЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНОГО РУХУ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Салтан Н.^{ABCDE}, Ольховий О.^{ACDE}, Салтан О.^{ABDE}
Харківська державна академія фізичної культури

Салтан Наталія Миколаївна
Saltan Nataliia

Харківська державна академія фізичної культури, м. Харків вул. Клочківська, 99, 61058, Україна
Kharkiv State Academy of Physical Culture, Kharkiv, str. Klochkivska, 99, 61058, Ukraine
e-mail: nataliasaltan@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9772-8804>

Салтан Олександр Миколайович
Saltan Oleksandr

Харківська державна академія фізичної культури м. Харків вул. Клочківська, 99, 61058, Україна
Kharkiv State Academy of Physical Culture, Kharkiv, str. Klochkivska, 99, 61058, Ukraine
e-mail: Saltan_Olexandr@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-0643-7954>

Ольховий Олег Михайлович
Olkhovyi Oleh

Харківська державна академія фізичної культури м. Харків вул. Клочківська, 99, 61058, Україна
Kharkiv State Academy of Physical Culture, Kharkiv, str. Klochkivska, 99, 61058, Ukraine
e-mail: olkhovoleh@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5223-5229>

Внесок авторів: А – дизайн дослідження; В – збір даних; С – статистичний аналіз; D – підготовка рукопису; E – збір коштів. Authors' Contribution: A – Study design; B – Data collection; C – Statistical analysis; D – Manuscript Preparation; E – Funds Collection

Анотація

Вступ. Фізична культура понад століття відображає соціальні трансформації. Вона еволюціонувала від гімнастичних свят і поодиноких змагань до сучасної системи масового спорту вищих досягнень та рекреаційних практик. **Мета дослідження.** Визначити географію та суб'єктів розвитку фізкультурно-спортивного руху, охарактеризувати організаційні форми, напрями діяльності й склад товариств, а також встановити їх кількість і запропонувати класифікацію. **Матеріали і методи дослідження.** Для досягнення цієї мети застосовано аналіз та узагальнення наукової літератури, періодичної преси початку ХХ ст., нормативно-правових документів, а також та порівняльно-історичний метод. **Результати.** Розкрито процес появи та розвитку перших спортивних організацій, які виникли як ініціатива самих громадян і поступово стали частиною державної системи управління фізичною культурою. Показано, що спорт розвивався, передусім, завдяки активності суспільства, а вже згодом почав узгоджуватися з офіційною політикою влади. Окрему увагу приділено впливу іноземців. У роботі наголошено, що відсутність чітко сформованих правил і єдиної системи керування спортивним рухом призвела до одночасного існування офіційно зареєстрованих клубів і численних аматорських об'єднань, особливо, у футболі. Також показано, що спортивні товариства мали різнома-

нітні напрями роботи: проводили тренування та змагання, займалися облаштуванням майданчиків і залів, а також вихованням молоді й організацією дозвілля. Проаналізовано склад учасників спортивного руху, який охоплював представників різних соціальних і національних груп. Підкреслено, що до спортивного життя активно долучалися жінки та діти. З'ясовано, що на західноукраїнських землях розвиток спортивної мережі відповідав загальноєвропейським тенденціям, тоді як у межах Російської імперії, особливо в сільській місцевості, спорт залишався менш поширеним. У підсумку запропоновано поділ спортивних товариств за характером їхньої діяльності на соціально-виховні, гімнастично-руханкові та спеціалізовані спортивні. **Висновки.** Установлено, що фізкультурно-спортивний рух формувався як ініціатива громадськості з подальшою участю держави; його розвиток значною мірою визначали іноземні впливи, багатoproфільність товариств та різноманітність соціального складу.

Ключові слова: фізична активність, спорт, історія, Україна, кінець XIX – початок XX ст.

THE FORMATION OF THE PHYSICAL CULTURE AND SPORTS MOVEMENT IN UKRAINE IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Annotation

Introduction. For over a century, physical culture has reflected changes in society. It has come a long way in development. Previously, it was only gymnastic holidays and individual competitions. Today, it is a large-scale system of mass sports, sports of higher achievements and recreation. **The purpose of the study** to determine the geography and main participants of the sports movement. The work analyzes the organizational forms and areas of activity of the societies of that time. The study aims to establish the number of such organizations and propose their classification. **Research material and methods.** The work used an analysis of scientific literature, the press of the early 20th century and regulatory documents. The comparative-historical research method was also applied. **Results.** The article reveals the process of the emergence of the first sports organizations. Initially, they arose as an initiative of the citizens themselves. Over time, these associations became part of the state management system. Sports developed due to the activity of society. Only later did it begin to be consistent with government policy. Foreigners played a large role in this process. It was they who spread British ideas about athleticism and competitions. This contributed to the popularity of modern sports in Ukrainian lands. At that time, there were no clear rules and a unified management system. Because of this, official clubs existed alongside numerous amateur clubs. There were especially many such associations in football. This was a characteristic feature of the initial stage of the development of sports. Sports societies had very diverse tasks. They not only conducted training. Activists built playgrounds and halls for classes. They also created places for recreation and educated young people. Representatives of different social groups participated in the movement. Women and children actively participated in sports. This indicates the openness of the movement to all segments of the population. Physical culture and sports movement was a widespread phenomenon in the Western Ukrainian lands. Its scale was comparable to that of European countries. Within the Russian Empire, it was less common, especially in villages. The author proposes to divide societies into three groups: socio-educational, gymnastic and specialized. **Conclusions.** The sports movement was formed as a public initiative. Later, the state joined this process. The development was influenced by foreign traditions and the multi-disciplinary nature of organizations.

Keywords: physical activity, sport, history, Ukraine, late 19th – early 20th century.

Вступ. Вже понад сто років поспіль фізична культура відображає соціальні зміни, реагуючи на культурні запити суспільства. Те, що починалося як масові гімнастичні свята та нечисленні змагальні заходи наприкінці XIX – на початку XX століття, сьогодні трансформувалося в розгалужену систему масового спорту, спорту вищих досягнень та рекреаційних практик.

Хоча історичні умови суттєво змінилися, сама ідея активного та

корисного дозвілля залишається такою ж затребуваною, як і раніше. Попри стрімкий розвиток ринку розваг, запит суспільства на організовану рухову активність залишається стабільним. Це пояснюється унікальною синергією трьох компонентів: оздоровлення, самовдосконалення, рекреації. Спорт перетворився на потужну індустрію, що вміщує в собі змагальну діяльність, вболівальницьку культуру та бізнесову складову. Все це під-

тверджує невичерпний адаптивний потенціал фізичної культури та спорту як фундаментального елемента людського буття.

Тема має міждисциплінарний статус і перебуває в полі наукового дискурсу трьох галузей: фізичної культури і спорту, педагогіки та історії України. Представники історичної науки розглядають фізкультурний рух як частину процесів модернізації, урбанізації та формування громадянського

суспільства наприкінці XIX – на початку XX ст., приділяючи увагу ролі держави, міського самоврядування й приватної ініціативи [1, 2, 3, 4, 5].

Дослідження з фізичної культури та спорту зосереджують увагу на генезі й розвитку фізкультурно-спортивного руху, а також – на характеристичності діяльності спортивних організацій. Узагальнюючі роботи створюють цілісну картину еволюції фізичної культури в Україні та порушують питання щодо класифікації фізкультурно-спортивних товариств [6, 7, 8, 9, 10]. Регіональні та тематичні праці розкривають розвиток фізкультурно-спортивних товариств в окремих регіонах, механізми популяризації спорту, розвиток олімпійського руху, роль окремих діячів і вплив європейського досвіду на місцях, [11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20].

Окремий напрямок становлять роботи педагогічного спрямування. Зокрема, у своїй праці Ю. Черпак аналізує спортивно-гімнастичні товариства як осередки фізичного виховання дітей і молоді. Автор показує, що саме через діяльність цих організацій у суспільстві поширювалися ідеї здорового способу життя, а фізичне виховання ставало спільною справою освітян, фахівців і громадськості [21].

Водночас науковій літературі бракує комплексних досліджень фізкультурно-спортивного руху як системного явища з чіткою класифікацією та характеристикою його основних параметрів, що й визначає актуальність цієї роботи.

Гіпотеза. Передбачається, що виявлення тенденцій і закономірностей розвитку фізкультурно-спортивного руху наприкінці XIX – на початку XX ст. дозволять глибше зрозуміти витоки сучасної системи фізичної культури і спорту в Україні, використати історичний досвід громадської самоорганізації для вдосконалення сучасної спортивної політики й популяризації здорового способу життя.

Мета дослідження. Охарактеризувати географію та суб'єктів становлення й розвитку фізкультурно-спортивного руху, його організаційні форми та напрями діяльності. Визначити склад товариств і види спорту, що культивувалися в них. Встановити кількість фізкультурно-спортивних організацій і визначити їхню класифікацію.

Матеріали і методи дослідження. Матеріалами дослідження виступили статuti фізкультурно-спортивних товариств, періодичні видання початку XX ст. та наукова література. Аналіз і узагальнення наукових джерел дозволили визначити основні підходи дослідників до класифікації фізкультурно-спортивних організацій, розгалуженості їхньої мережі; а також систематизувати наявні дані щодо розвитку руху в зазначений період. Аналіз нормативно-правових документів дав змогу охарактеризувати напрями діяльності товариств та оцінити державну політику щодо контролю над ними. Використання порівняльно-історичного методу дозволило встановити кількість організацій і їхніх учасників у межах Російської та Австро-Угорської імперій, а також провести порівняння із розвитком фізкультурно-спортивного руху в європейських країнах.

Результати. Англійський спортивно-ігровий рух поширився в Європі у другій половині XIX ст. У цей час фізична культура ще не сформувалася як самостійна й чітко структурована соціальна система, а спорт перебував на стадії становлення як окремий її напрям. Розвиток фізичної культури відбувався паралельно у кількох напрямках. Спорт виконував функцію фізичного самовдосконалення та збереження здоров'я, а також слугував важливою формою організованого дозвілля.

У 1915 р. запроваджено єдиний зразок статуту спортивних організацій. Було створено спортивні ліги та федерації загально-

імперського рівня. Це забезпечило єдині правила змагань. Спортивна діяльність стала більш упорядкованою. Сформувалися спільні стандарти розвитку спорту.

Географія фізкультурно-спортивного руху охоплювала як міські центри, так і периферію. Це засвідчує поступове поширення організованих форм фізичної культури. Зокрема, у Вінниччині спортивні осередки виникали в Тульчині, Ямполі, Жмеринці, Козятині та інших населених пунктах. Діяльність спортивних гуртків об'єднувала прихильників футболу, волейболу, боротьби, важкої та легкої атлетики [18]. Водночас у містечках і селах Російської імперії домінували традиційні форми дозвілля. Винятком був футбол, який набув масового поширення [2].

Перші самодіяльні фізкультурно-спортивні організації з'явилися в Україні в другій половині XIX століття. У цей період ставлення державних органів влади до спорту й фізкультурної активності було маловиразним і пасивними. [9]. До Першої світової війни становлення й розвиток українського спорту мало переважно самодіяльний характер і відбувалось без державної підтримки. Вирішальну роль у цьому процесі відігравали громадські ініціативи, ентузіазм інтелігенції та меценатство окремих осіб. Завдяки йому створювалися спортивні осередки й поширювалася фізична культура [3]. Так, завдяки діяльності О. Бутовського, І. Боберського, Є. Гарнич-Гарницького, В. Крамаренка та інших педагогів було закладено фундамент вітчизняної системи фізичного виховання та олімпійського спорту [14]. Слід зазначити, що самодіяльний характер розвитку спорту був характерним також для всіх європейських країн.

Влада виступала регулятором процесу створення та діяльності фізкультурно-спортивних організацій. Це наочно підтверджує приклад заснування Харківського велосипедно-спортивного гуртка у

1913 р. Губернська адміністрація розглянула ініціативу засновників та перевірила їхню політичну благонадійність. Надалі вона внесла корективи до статуту й надала організації офіційний правовий статус. Товариство було внесене до відповідного реєстру. Згодом адміністрація визнала обране керівництво та затвердила символіку товариства. Це забезпечило його легітимність і стабільне функціонування [1]. На початку ХХ століття влада Російської імперії посилювала контроль над громадськими зібраннями. Це відбувалося в умовах жорсткого придушення ліворадикальних організацій. Виявлення політично «неблагонадійних» осіб серед учасників або керівників клубів загрожувало суворими обмеженнями, а іноді й повною ліквідацією організації. Так сталося з Юзівським велосипедно-атлетичним товариством. Після робітничого страйку в середині вересня 1903 року керівника гуртка інженера В. Данчіча було оголошено «неблагонадійним», гурток закрито, майно гуртка роздане стороннім особам [11].

Місцева влада могла підтримувати розвиток фізичної культури шляхом співпраці зі спортивними товариствами, надання матеріальних ресурсів та створення фізкультурних закладів. Це підтверджує діяльність Миколаївської міської думи. У взаємодії з яхт-клубом, вона виділила земельну ділянку для спортивного майданчика школярів-вітрильників і заснувала школу плавання для 279 курсантів [5].

Російська влада також долучилась до організації олімпійського руху на початку ХХ ст. Це зумовило створення 16 березня 1911 р. Олімпійського комітету Російської імперії. Завданням комітету було об'єднання спортивних та гімнастичних установ для централізованої підготовки спортсменів до участі в Олімпійських іграх.

Фізкультурно-спортивний рух на українських землях розвивався в тісному зв'язку з діяльністю

провідних промислових підприємств регіону. Історик В. Куліков зазначає, що у багатьох заводських і шахтарських поселеннях Донбасу і Подніпров'я працювали культурно-освітні та спортивні товариства. Створення таких товариств дозволяло підприємцям контролювати дозвілля своїх працівників і заохочувати їх до здорового способу життя [4].

На початку ХХ ст. активна громадськість масово долучилася до фізкультурно-спортивного руху. Це призвело до виникнення різних громадських товариств, члени яких пропагували фізичне виховання та розвиток спорту. Громадські організації вивчали зарубіжний досвід і розвивали вітчизняні види спорту. Вони сприяли модернізації суспільних поглядів на фізичну культуру. Фізичну культуру почали сприймати як необхідний компонент повноцінного розвитку суспільства [21].

Деякі громадські організації прямо чи опосередковано розвивали у своїй діяльності різні аспекти фізичного виховання дітей та молоді. «Товариства фізичного виховання та захисту дітей» в Одесі, Херсоні та Полтаві організовували для дітей екскурсії, заняття з плавання і веслування, облаштовували дитячі майданчики та проводили рухливі ігри [22]. Фактично їхнім головним завданням була організація активного дитячого дозвілля, проведення спортивно-масових заходів, а також популяризація здорового способу життя серед дітей.

Історики спорту підкреслюють ключову роль іноземців у становленні фізичної культури. Традиційно провідна роль у викладанні гімнастики в навчальних закладах ХІХ століття належала іноземним фахівцям, які впроваджували європейські методики фізичного виховання. Стрімкий розвиток промисловості на українських землях зумовив приплив молодих та енергійних іноземних фахівців. Вони принесли з собою європейське ставлення до фізичної

культури як до засобу фізичного розвитку, самовдосконалення людини та змістовного дозвілля. Іноземці стали тими «агентами спорту», завдяки яким британська модель атлетизму поширилася світом і органічно вписалася в життя українських міст та містечок. Поступово, зі збільшенням кількості місцевих ентузіастів та політичними подіями їхній вплив суттєво знизився.

В 1878 р. англійці організували так званий «Одеський Британський атлетичний клуб», що став першим футбольним осередком на українських землях [8]. Провідну роль у розвитку академічного веслування відіграла польська діаспора. Адміністрацією Дніпровського металургійного заводу Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства у 1893 році було засновано першу спортивну організацію на Катеринославщині «Катеринославське товариство веслування в селі Кам'янське» [12]. Слід зазначити, що більшість із 250 членів клубу становили поляки: переважно чиновники та ремісники, а також робітники цього заводу.

Організаційні форми спортивного руху вирізнялися різноманітністю. Існували офіційні гуртки з власними статутами. Функціонували регіональні філії всеросійських та іноземних товариств. Поряд із ними діяли стихійні об'єднання без юридичного оформлення, які виникали при підприємствах, навчальних закладах, у межах окремих територіальних громад. Неформальний статус команд став характерною рисою тогочасного футбольного руху. Значну частину футбольних команд називали «дикими», оскільки вони існували стихійно, поза межами офіційних спортивних товариств.

Тогочасні спортивні товариства функціонували як багатопрофільні спортивні осередки, діяльність яких була спрямована на реалізацію оздоровчих, освітніх, соціальних і мілітарних за-

вдань. Часто, попри наявність у назвах лише одного виду спорту, вони практикували заняття різними популярними видами фізичної активності. Ця особливість офіційно закріплювалася в статутах. Яскравим підтвердженням є Статут Одеського гімнастичного товариства.

Гімнастичне товариство в місті Одесі мало на меті: а) сприяти теоретичному та практичному розвитку гімнастики, фехтування, стрільби та плавання – задля зміцнення здоров'я; б) надавати можливість для тіснішого спілкування особам, які цікавляться спортом, та готувати молодих людей до стройової військової служби. З цією метою товариство: а) влаштовує в місті Одесі заклади для охочих займатися гімнастикою за помірну плату і безплатно – для малозабезпечених осіб; б) влаштовує заклади для навчання фехтуванню, стрільбі, плаванню, ковзанярству, верховій їзді та їзді на велосипедах, гри в кеглі та загалом усіх видів ігор, рухливих і фізичних вправ; в) облаштовує все необхідне для занять з різних напрямків: гімнастики, фехтування і плавання, бігу, ходьби, ковзанярства, стрільби, верхової їзди та на велосипедах, гри в кеглі тощо; г) влаштовує різного роду екскурсії та прогулянки» [23].

Діяльність перших фізкультурних організацій охоплювала три ключові сфери. По-перше, організаційну – тренування, змагання та підготовка кадрів, організація методичного забезпечення. По-друге, інфраструктурну – облаштування тренувальних та змагальних майданчиків, ковзанок і місць відпочинку. По-третє, соціально-виховну – організація дитячого дозвілля, популяризація спорту, благодійні заходи. Суспільний ефект їхньої діяльності, підтверджується науковими дослідженнями. Так, А. Бондар встановлено, що впродовж другої

половини XIX – початку XX ст. на Слобожанщині сформувалися основні форми агітації та пропаганди фізичної культури, зокрема усна, наочна, друкowana й показова. Їх застосування сприяло активізації спортивно-гімнастичного руху та зростанню популярності рекреаційних занять і активного відпочинку серед населення [13].

Спортивні товариства об'єднували ентузіастів, які займалися автомобільним спортом, акробатикою, академічним веслуванням, більярдом, боксом, велоспортом, важкою атлетикою, гандболом, гімнастикою, гольфом, катанням на ковзанах, катанням на роликах, кеглями, класичною боротьбою, лижним спортом, легкою атлетикою, лаунж-тенісом, плаванням, повітроплавним спортом, кінним спортом, фехтуванням, футболом, хокеєм, шахами.

Поряд із традиційними розвивалися і такі види, які не належать до спорту в його сучасному змагальному розумінні. Станом на 1 липня 1908 р. в українських губерніях функціонувало 32 мисливських товариства: у Волинській губернії – 5, у Катеринославській – 7, у Київській – 4, у Подільській – 3, у Полтавській – 2, у Таврійській – 3, у Херсонській – 8 [17]. Одним із завдань мисливських товариств першої категорії було: «вправлятися у стрільбі та інших видах фізичної активності» [17]. Мисливство належало до прикладних видів фізичної активності, з багатofункціональним призначенням. Воно поєднувало господарські, рятувальні та мілітарні функції, водночас сприяючи фізичному вдосконаленню особи. Аналогічний характер мали на західноукраїнських землях гімнастично-пожежні товариства «Січ», пожежні товариства «Сокіл», а в межах Російської імперії – «Товариство рятування на водах», «Спортивне товариство бігового і рисистого спорту¹» тощо. У взаємодії з військово-приклад-

ними формами фізичної підготовки ці види діяльності створили передумови для становлення сучасних професійно-прикладних видів спорту.

Соціальний склад тогочасного фізкультурно-спортивного руху відзначався значною різноманітністю. Участь у спортивному товаристві зумовлювалася особистою зацікавленістю та майновими можливостями індивіда. Розмір вступних і членських внесків, а також плата за відвідування занять істотно різнилися. Це залежало від конкретної організації та джерел її фінансового забезпечення. Так, у Київському яхт-клубі річний членський внесок становив 25 руб. Водночас в Одеському навчальному окрузі за відвідування яхт-клубів і користування суднами з учнів стягувалася плата у розмірі 50 коп. на місяць або 2 руб. за сезон. Це становило приблизно половину вартості річного внеску в Київському яхт-клубі. Зазначимо, що у 1908 р. заняття були безкоштовні, проте вже наступного року ввели плату, але з дітей з незаможних родин оплата не знімалася [25, 16.]. Сторонні особи могли відвідувати тренування за плату, а малозабезпечені тренуватися безоплатно.

Жінки також могли залучатися до діяльності спортивних товариств як у статусі їхніх членів, так і відвідуючи тренування, організовані цими об'єднаннями. Л. Таран проаналізувала звіти про діяльність Харківського гімнастичного товариства за 1895, 1896, 1900, 1909 роки та виявила, що у 1896 р. «дамами та дівчиці» 660 разів були присутні на заняттях з гімнастики. Це становило майже 10 % від загальної кількості відвідувань. У 1900 р. показник зменшився до 6 % (330 відвідувань). Дослідниця пояснює цей факт переїздом товариства до нового, незручного для проведення занять приміщення [20]. Тренування мог-

1 Рисисті біги – це організована форма кінних випробувань, метою яких є визначення найкращих рисистих коней шляхом подолання ними встановлених дистанцій рессю з максимальною швидкістю. Такі змагання слугували засобом відбору високоякісних племінних виробників і сприяли вдосконаленню упряжних порід коней [24].

ли відвідувати підлітки та діти за письмової згоди батьків.

Товариствами з обмеженим доступом були «елітні» аристократичні («Спортинг-клуб») та національні товариства (єврейське «Маккабі»). За національним складом більшість товариств, вирізнялися значною строкатістю.

Дискусія. Наприкінці XIX – на початку XX ст. фізкультурно-спортивний рух лише набував організаційної структурованості. У науковому дискурсі існують різні дані щодо кількості фізкультурно-спортивних товариств як у самій Російській імперії, так і в її українських губерніях. На наш погляд, найдостовірнішими виглядають наступні цифри. О. Лях-Породько, зазначає, що станом на 1 листопада 1913 р. у Російській імперії нараховувалося 506 товариств, а у 1915 р. їх було вже 1266. У Києві діяло 36 фізкультурно-спортивних товариств, у Харкові – 24, в Одесі – 23 [19]. О. Худолій наводить дані про українську мережу: «...На 1.01.1915 року в містах України існувало 196 спортивних клубів, об'єднань, гуртків, що охоплювали 8000 чоловік» [10, 7].

На нашу думку, різниця у кількісних показниках і неточність самих статистичних даних зумовлені передусім складністю їх обліку. По-перше, у статистичних зведеннях враховувалися переважно товариства, що мали офіційний статус. Водночас частина спортивних об'єднань не мали статутів, юридичного оформлення та постійної адреси. Внаслідок цього вони не фіксувалися у звітах та довідкових виданнях. Це були гуртки, що діяли при промислових підприємствах, навчальних закладах, а також незареєстровані футбольні команди. По-друге, неоднозначним залишається питання обліку учасників. Членами товариств могли бути особи, які фактично не брали участі у спортивній діяльності, а лише здійснювали фінансові внески (так звані почесні члени). А тренувальні заняття не-

рідко відвідували сторонні особи. За таких умов постає проблема у визначенні кількості членів товариств чи фактичних відвідувачів занять.

Фізкультурно-спортивний рух, який у цей період паралельно розвивався на західноукраїнських землях, характеризувався значно вищими показниками та більшим розповсюдженням, охоплюючи як міську, так і сільську молодь. Станом на 1914 р. у південноукраїнських землях налічувалося 974 сокольських товариства [26]. Крім того, станом на 1914 рік було зареєстровано 916 осередків товариства «Січ» у Галичині та 112 – на Буковині, що сукупно становило 1028 осередків [27].

Аналізуючи висновки наукової спільноти, зазначимо, що на українських землях у складі Російської імперії фізкультурно-спортивний рух був менш розвиненим, ніж на українських землях Австро-Угорської імперії та у провідних європейських країнах [25].

Питання класифікації фізкультурно-спортивного руху у період його становлення потребує додаткового аналізу. Зокрема, В. Вербицький перші фізкультурно-спортивні товариства поділяє на три підгрупи. До першої він зараховує товариства, які сприяли фізичному розвитку дітей. Їхньою метою було проведення позашкільної виховної роботи щодо зміцнення здоров'я, фізичного виховання та організації здорового дозвілля. До другої групи він включає товариства, які організовували заняття фізичними вправами за різними методиками («Сокіл», німецькі гімнастичні товариства). А до третьої – товариства (гуртки) виключно спортивної спрямованості, які культивували розвиток одного або декількох видів спорту [6].

Нагомість Е. Дорошенко зазначає, що товариства, які створювалися на території України в досліджувальний період, мали різноманітний характер. Серед них були спортивні товариства, члени

яких були прихильниками певного виду спорту; гімнастичні об'єднання, які використовували певну систему гімнастичних вправ; скаутські організації, члени яких ставили перед собою ширші завдання, ніж плекання здорового тіла [7].

На наш погляд, перші фізкультурно-спортивні товариства, що виникали на території України наприкінці XIX – на початку XX ст., доцільно класифікувати за критерієм домінантної мети та функціонального спрямування їхньої діяльності.

Відповідно до цього можна виокремити три основні групи. До першої належать товариства соціально-виховної спрямованості. Їхня діяльність була зосереджена на фізичному розвитку дітей і молоді, позашкільній виховній роботі, зміцненні здоров'я та організації змістовного дозвілля; у таких об'єднаннях фізичні вправи виконували допоміжну функцію (наприклад, «Товариство фізичного виховання та захисту дітей»). Другу групу становили товариства гімнастично-руханкового типу. Вони здійснювали систематичні заняття фізичними вправами на основі визначених методик і програм (наприклад, «Сокіл»). Третю групу утворювали товариства спортивної спрямованості. Їхня діяльність полягала у культивуванні одного або кількох видів спорту, розвитку змагальної практики та формуванні засад масового спорту (наприклад, «Спортивний гурток товариства Гельферіх-Саде»).

Висновки: За результатами проведеного аналізу ми встановили:

1. Спортивні організації постає як продукт громадської самоорганізації, що лише згодом почали інтегруватися у сферу державної політики.

2. Іноземці виступили ключовими ретрансляторами британської моделі атлетизму.

3. Організаційна структура фізкультурно-спортивного руху знаходилась в процесі становлен-

ня, що обумовило існування як офіційно-зареєстрованих, так і самодіяльних організацій, особливо багато останніх було у футболі. Товариства вирізнялись багатопрофільністю свого спортивного спрямування. Діяльність фізкультурних організацій була зосереджена на трьох ключових напрямках: організаційному, інфраструктурному та соціально-виховному.

4. Соціальний та національний склад тогочасного фізкультурно-спортивного руху відзначався значною строкатістю. Жінки та діти мали можливість долучатися до тренувального та змагального процесів.

5. Кількість товариств, їхніх членів і відвідувачів складно точно визначити через недосконалість системи обліку. Мережа товариств фізкультурно-спортивного руху на західноукраїнських землях була доволі розвиненою. Ці показники відповідали західноєвропейським. Натомість ступінь залучення населення, особливо сільського, на українських землях, які входили до складу Російській імперії залишався суттєво нижчим.

6. Ми виокремлюємо 3 групи фізкультурно-спортивних товариств: товариства соціально-виховної спрямованості, товариства

гімнастично-руханкового типу, товариства спортивної спрямованості.

Перспективи подальших досліджень включають ретроспективний огляд розвитку фізкультурно-спортивного руху на українських землях в період національної революції, а також виявлення трансформацій чи збережених компонентів у фізкультурно-спортивному русі Української народної республіки та Західноукраїнської народної республіки.

Конфлікт інтересів. Автори заявляють, що не існує конфлікту інтересів.

Література

1. Бондарев А. Невелика історія про велосипедно-спортивний гурток у Харкові URL: <https://moniacs.kh.ua/uk/nevelika-istoriya-pro-velosipedno-sportivnij-gurtok-u-harkovi/>.
2. Вільшанська ОЛ. Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. Київ: Інститут історії України НАН України; 2009. 172.
3. Дзюбан ОВ. Роль меценатства в становленні та розвитку українського спорту (кінець XIX – початок XX ст.). Наукові праці: Науково-методичний журнал. Серія «Історія». 2012;(168(180)):31-34.
4. Куліков ВО. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. [монографія]. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; 2019. 388.
5. Тригуб ПМ., Довгань НЮ. Діяльність Миколаївської міської думи в галузі освіти, охорони здоров'я, фізичного виховання і спорту (друга половина XIX – початок XX ст.). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 1999;VII:177-183.
6. Вербицький ВА., Бондаренко ІГ. Історія фізичної культури та спорту в Україні [навчальний посібник]. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили; 2014. 340.
7. Дорошенко ЕЮ., Потапова ЛВ. Розвиток фізичної культури в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) [навчальний посібник]. Запоріжжя: ЗДУ; 2003. 104.
8. Кізченко ВІ. З історії розвитку спорту на Україні (кінець XIX – початок XX ст.). Український історичний журнал. 1980;7:94-102.

References

1. Bondariev A. Nevelyka istoriia pro velosipedno-sportyvnyi hurtok u Kharkovi URL: <https://moniacs.kh.ua/uk/nevelika-istoriya-pro-velosipedno-sportivnij-gurtok-u-harkovi/>.
2. Vilshanska OL. Povsiakdenne zhyttia mist Ukrainy kintsia KhIKh – pochatku XX st.: yevropeiski vplyvy ta ukraïnski natsionalni osoblyvosti. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy; 2009. 172.
3. Dziuban OV. Rol metsenatstva v stanovlenni ta rozvytku ukrainskoho sportu (kinets KhIKh – pochatok XX st.). Naukovi pratsi: Naukovometodychnyi zhurnal. Seriiia «Istoriia». 2012;(168(180)):31-34.
4. Kulikov VO. Pidpriemstva y suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poselenniakh Donbasu ta Prydniprovia v 1870–1917 rr. [monohrafiia]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina; 2019. 388.
5. Tryhub PM., Dovhan Niu. Diialnist Mykolaivskoi miskoi dumy v haluzi osvity, okhorony zdorovia, fizychnoho vykhovannia i sportu (druha polovyna KhIKh – pochatok XX st.). Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. 1999;VII:177-183.
6. Verbytskyi VA., Bondarenko IH. Istoriia fizychnoi kultury ta sportu v Ukraini [navchalnyi posibnyk]. Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly; 2014. 340.
7. Doroshenko Eiu., Potapova LV. Rozvytok fizychnoi kultury v Ukraini (druha polovyna KhIKh – pochatok XX stolittia) [navchalnyi posibnyk]. Zaporizhzhia: ZDU; 2003. 104.
8. Kizchenko VI. Z istorii rozvytku sportu na Ukraini (kinets KhIKh – pochatok XX st.). Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 1980;7:94-102.
9. Kukhtii AO. Orhanizatsiini osnovy rozvytku fizkulturno-sportyvnoho rukhu v Ukraini vprodovzh

9. Кухтій АО. Організаційні основи розвитку фізкультурно-спортивного руху в Україні впродовж XX століття [автореферат]. Львів: Львівський держ. інст-т фізичної культури; 2002. 20 с.
10. Філь СМ., Худолій, ОМ., Малка ГВ. Історія фізичної культури: [навчальний посібник]. Харків: «ОВС»; 2003. 160.
11. Andriyenko O. The Historical Development of Sport in Donbass at the Turn of the 19th–20th Centuries. Frankfurt. TK Meganom LLC. Paradigm of knowledge. 2021;5(49). [https://doi.org/10.26886/2520-7474.5\(49\)2021.3](https://doi.org/10.26886/2520-7474.5(49)2021.3).
12. The Influence of the European Experts' Activities on the Development of the Physical and Sports Movement in Yekaterinoslav Governorate (From the Second Half of the 19th Until Early 20th Centuries). Sport and Tourism Central European Journal, 2024;7(2):11-33. <https://doi.org/10.16926/sit.2024.02.01>.
13. Бондар А. Генеза пропаганди фізичної культури на Слобожанщині наприкінці XIX – початку XX століття. Проблеми активізації рекреаційно-оздоровчої діяльності населення: матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю. Львів. 2014; 20-25.
14. Bulatova M., Yermolova V. The origins of the Olympic idea in the proto-Ukrainian lands. Science in Olympic Sport. 2021;2:4-23. https://doi.org/10.32652/olympic2021_2_1.
15. Буценко АВ. Становлення та розвиток фізичного виховання молоді на півдні України (друга половина XIX – початок XX століття) [автореферат]. Старобільськ: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка; 2017. 22 с.
16. Вербицький В. Водний спорт як засіб позашкільної практики фізичного виховання в освітніх закладах Одеського навчального округу (1894–1913 рр.). Едвіако. 2007;2:98-104.
17. Кухарський ОС., Грибан ГП. Спортивні товариства і організації Житомирщини 1893–1922 рр. [монографія]. Житомир: Вид-во «Рута»; 2014. 182.
18. Лозовик М. Фізична культура на Вінниччині в першій половині XX століття. Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education. 2022;51:56-60.
19. Лях-Породко О. Значення Першої та Другої Російських Олімпіад у розвитку спортивного та олімпійського руху у Російській імперії. Теорія і методика фізичного виховання і спорту. 2014;2: 93-97.
20. Таран Л. Особливості діяльності Першого гімнастичного товариства у Харківській губернії наприкінці XIX – на початку XX століття. Слобожанський науково-спортивний вісник. 2019;6:5-9. <https://doi.org/10.15391/snsv.2019-6.001>.
- XX stolittia [avtoreferat]. Lviv: Lvivskiy derzh. inst-t fizychnoi kultury; 2002. 20 s.
10. Fil SM., Khudolii, OM., Malka HV. Istoriia fizychnoi kultury: [navchalnyi posibnyk]. Kharkiv: «OVS»; 2003. 160.
11. Andriyenko O. The Historical Development of Sport in Donbass at the Turn of the 19th–20th Centuries. Frankfurt. TK Meganom LLC. Paradigm of knowledge. 2021;5(49). [https://doi.org/10.26886/2520-7474.5\(49\)2021.3](https://doi.org/10.26886/2520-7474.5(49)2021.3).
12. The Influence of the European Experts' Activities on the Development of the Physical and Sports Movement in Yekaterinoslav Governorate (From the Second Half of the 19th Until Early 20th Centuries). Sport and Tourism Central European Journal, 2024;7(2):11-33. <https://doi.org/10.16926/sit.2024.02.01>.
13. Bondar A. Heneza propahandy fizychnoi kultury na Slobozhanshchyni naprykintsi KhIKh – pochatku XX stolittia. Problemy aktyvizatsii rekreatsino-ozdorovchoi diialnosti naseleennia: materialy IKh Vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizhnar. uchastiu. Lviv. 2014; 20-25.
14. Bulatova M., Yermolova V. The origins of the Olympic idea in the proto-Ukrainian lands. Science in Olympic Sport. 2021;2:4-23. https://doi.org/10.32652/olympic2021_2_1.
15. Butsenko AV. Stanovlennia ta rozvytok fizychnoho vykhovannia molodi na pivdni Ukrainy (druha polovyna KhIKh – pochatok XX stolittia) [avtoreferat]. Starobilsk: Luhanskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka; 2017. 22 s.
16. Verbytskyi V. Vodnyi sport yak zasib pozashkilnoi praktyky fizychnoho vykhovannia v osvitykh zakladakh Odeskoho navchalnogo okruhu (1894–1913 rr.). Едвіако. 2007;2:98-104.
17. Kukharskyi OS., Hryban HP. Sportyvni tovarystva i orhanizatsii Zhytomyrshchyny 1893–1922 rr. [monohrafiia]. Zhytomyr: Vyd-vo «Ruta»; 2014. 182.
18. Lozovyk M. Fizychna kultura na Vinnychchyni v pershii polovyni XX stolittia. Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education. 2022;51:56-60.
19. Liakh-Porodko O. Znachennia Pershoi ta Druhoi Rosiiskykh Olimpiad u rozvytku sportyvnoho ta olimpiiskoho rukhu u Rosiiskii imperii. Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia i sportu. 2014;2: 93-97.
20. Taran L. Osoblyvosti diialnosti Pershoho himnastychnoho tovarystva u Kharkivskii hubernii naprykintsi XIX – na pochatku XX stolittia. Slobozhanskyi naukovy-sportyvnyi visnyk. 2019;6:5-9. <https://doi.org/10.15391/snsv.2019-6.001>.
21. Cherpak YuV. The activities of sports and gymnastic societies as a factor in the physical education of youth in Ukrainian lands at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries. Mizhnarodni

21. Черпак ЮВ. The activities of sports and gymnastic societies as a factor in the physical education of youth in Ukrainian lands at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання. 2015;35:397-404.
22. Кравченко ОВ. Товариства фізичного виховання та захисту дітей в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). Гуржіївські історичні читання. 2014;7:118-121.
23. Уставъ Русскаго гимнастическаго общества въ г. Одессѣ. Одесса: Тип. «Русской Рѣчи»; 1908. 16.
24. Бега рысистыя Энциклопедическій словарь Брокгауза и Ефрона. Дополненній том I. Аа – Вяхирь. Санктпетербургъ: Изданіе Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, 1905. С. 343-344.
25. Вострокнутов ЛД. Заповіт віків: здоровий спосіб життя українського народу [монографія]. Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ; 2004. 160.
26. Дацюк І. Виникнення українського спортивного товариства «Сокіл» та його діяльність наприкінці XIX – на початку XX ст. Сокіл-Батько. Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1895–1995. Львів: РВО «ОСНОВА»; 1996: 23-25.
27. Винничук ОТ. Педагогічна діяльність січових товариств на західноукраїнських землях (1899–1939) [автореферат]. Івано-Франківськ: Прикарпатський університет імені ВС. Стефаника; 1997. 24 с.
- Chelpanivski psykhologo-pedahohichni chytannia. 2015;35:397-404.
22. Kravchenko OV. Tovarystva fizychnoho vykhovannia ta zakhystu ditei v Ukraini (kinets KhIKh – pochatok XX st.). Hurzhiivski istorychni chytannia. 2014;7:118-121.
23. Ustav Russkago gimnasticheskago obshchestva v g. Odessѣ. Odessa: Tip. «Russkoi Rѣchi»; 1908. 16.
24. Bega rysistyia Entciklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona. Dopolnennii tom I. Aa – Viakhir. Sankt-peterburg: Izdanie F. A. Brokgauza i I. A. Efrona, 1905. S. 343-344.
25. Vostroknutov LD. Zapovit vikiv: zdorovyi sposib zhyttia ukrainskoho narodu [monohrafiia]. Kh.: Vyd-vo Nats. un-tu vnutr. sprav; 2004. 160.
26. Datsiuk I. Vynyknennia ukrainskoho sportyvnoho tovarystva «Sokil» ta yoho diialnist naprykintsi KhIKh – na pochatku XX st. Sokil-Batko. Sportyvno-rukhankove tovarystvo u Lvovi. Almanakh 1895–1995. Lviv: RVO «OSNOVA»; 1996: 23-25.
27. Vynnychuk OT. Pedahohichna diialnist sichovykh tovarystv na zakhidnoukrainskykh zemliakh (1899–1939) [avtoferat]. Ivano-Frankivsk: Prykarpatskyi universytet imeni VS. Stefanyka; 1997. 24 s.

Отримано/Received: 15.12.2025

Прорецензовано/Reviewed: 11.02.2026

Прийнято/Accepted: 19.02.2026

Опубліковано/Published – 30.03.2026

Як цитувати статтю / How to Cite:

Салтан Н, Ольховий О, Салтан О. Становлення фізкультурно-спортивного руху в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Спортивний вісник Придніпров'я. 2026 Бер 30;(2):105-113. <https://doi.org/10.15802/2071-1476-2026-1-10>

Saltan N, Saltan O, Olkhovyi O. The formation of the physical culture and sports movement in Ukraine in the late 19th and early 20th centuries. Sportyvnyi Visnyk Prydniprovia. 2026 Mar 30;(2):105-113. <https://doi.org/10.15802/2071-1476-2026-1-10>